

УДК 378.6:37.035.(477)

Данченко І. О., к.пед.н., доцент (Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка)

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ АГРАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація. В статті здійснено аналіз теоретичних підходів до визначення структури соціальної зрілості особистості у науковому дискурсі. Обґрунтовано та визначено основні структурні компоненти соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів: когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий, особистісний, комунікативний, психомоторно-регулятивний, культурологічний, інформаційний, громадянський.

Ключові слова: зрілість особистості, соціальна зрілість студентів вищих аграрних навчальних закладів, когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий, особистісний, комунікативний, психомоторно-регулятивний, культурологічний, інформаційний, громадянський компоненти соціальної зрілості студентів.

Аннотация. В статье осуществлен анализ теоретических подходов к определению структуры социальной зрелости личности в научном дискурсе. Обоснованы и определены основные структурные компоненты социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведений: когнитивный, мотивационный, эмоционально-ценностный, деятельностно-поведенческий, личностный, коммуникативный, психомоторно-регулятивный, культурологический, информационный, гражданский.

Ключевые слова: зрелость личности, социальная зрелость студентов высших аграрных учебных заведений, когнитивный, мотивационный, эмоционально-ценностный, деятельностно-поведенческий, личностный, коммуникативный, психомоторно-регулятивный, культурологический, информационный, гражданский компоненты социальной зрелости студентов.

Annotation. The article analyzes the theoretical approaches to determining the structure of the social maturity of an individual in a scientific discourse. The basic structural components of the social maturity of students of higher agricultural educational institutions are substantiated and defined: cognitive, motivational, emotional-value, activity-behavioral, personal, communicative, psychomotor-regulatory, culturological, informational, civic.

Key words: maturity of personality, social maturity of students of higher agrarian educational institutions, cognitive, motivational, emotional-value, activity-behavioral,

personal, communicative, psychomotor-regulatory, culturological, informational, civic components of students' social maturity.

В умовах стрімких змін, які виступають яскравим свідченням становлення інноваційного типу світового розвитку, змінюються суспільні вимоги до системи аграрної освіти в Україні, насамперед до змісту і характеру професійної підготовки фахівців, для успішного задоволення яких слід переглянути сутність і структуру освіти, можливості і шляхи ефективного розвитку рівня професійних і соціальних компетентностей випускників.

В сучасних умовах вища освіта взагалі, і вища аграрна освіта зокрема, покликана сформувати нову філософію гідності, яка обґрунтовувала б іншу систему життєвих цінностей. Ефективне розв'язання означеної проблеми залежить від багатьох умов, однією з яких є рівень розвитку особистості студента-аграрія, зокрема, від рівня сформованості його соціальної зрілості.

Осмислення проблеми соціальної зрілості знайшло відображення у працях філософів (Л. Буєвої, Ю. Бардіна, Ю. Гана та ін.) і соціологів (І. Половинки, Л. Сохань, О. Харчева, та ін.), психологів (Г. Гартман, Г. Селліван, І. Кон та ін.).

Проблема виховання соціальної зрілості означена в працях учених-педагогів (С. Вершловського, О. Каменєвої, Л. Конішевської, М. Лебедика, А. Мудрика, А. Позднякова, В. Радула, Г. Яворської та ін.).

Дослідженням складових компонентів соціальної зрілості особистості розглядається у працях філософів (І. Даниленко, М. Драганов, С. Іконнікова, Л. Коган, І. Кон, В. Лісовський), педагогів (В. Радул, А. Реан та ін.) і психологів (К. Платонов, Н. Бордовская, А. Маслоу, С. Джуард та ін.).

Проблемі педагогіки і психології аграрної освіти присвятили свої дослідження А. Бутерко, Л. Головка, А. Дьоміна, П. Лузан та ін.

Крім того, аналіз багатоманітності підходів науковців до визначення компонентів та критеріїв соціальної зрілості особистості, зокрема, І. Кона, В. Шановського, Ю. Бардіна, І. Даніленка, Л. Конішевської та ін., довів, що він має неповну і подекуди суперечливу структуру.

Це обґрунтовано тим, що згідно соціально-психологічної концепції особистості (Б. Ананьєва, Б. Паригін, Л. Сохань, Г. Андрєєва, С. Руденський та ін.), особистість постає не тільки як індивідуальність, а й як певний соціально-психологічний тип, який характеризують ментальність, соціальна активність, ціннісні орієнтації, позиції, мотиваційна сфера, когнітивні характеристики, соціально-психологічна компетентність, статусно-рольові показники, відповідна програма та лінія поведінки за умов конкретного соціально-психологічного середовища.

Враховуючи результати попередніх наукових досліджень проблеми визначення компонентів соціальної зрілості особистості, які проводились вітчизняними та закордонними дослідниками, не можна не відзначити їх плідності. Однак, у цих дослідженнях превалує кількісний підхід. Дослідження проблеми визначення компонентів соціальної зрілості особистості повинно йти не шляхом пошуку набору якостей і властивостей особистості, що дозволяють говорити про її зрілість, а шляхом аналізу спрямованості і характеру її діяльності.

Незважаючи на розробленість цієї проблеми у науковому дискурсі, проблема визначення структурних компонентів соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів (ВАНЗ) залишилась поза увагою науковців.

Виходячи з наведеного, виникає необхідність визначити основні структурні компоненти соціальної зрілості студентів ВАНЗ. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: аналіз теоретичних підходів до визначення структури соціальної зрілості особистості у науковому дискурсі, обґрунтування та визначення основних структурних компонентів соціальної зрілості студентів ВАНЗ.

З огляду на те, що соціальна зрілість, взагалі, і соціальна зрілість студентів ВАНЗ зокрема, є реально існуючою духовною сутністю, її виникнення і розвиток у вигляді відносно самостійних і специфічних форм соціальної зрілості визначені становленням і розвитком аграрної сфери суспільства, відповідним сільськогосподарських послуг, а також формуванням цілого ряду сільськогосподарських професій як особливого способу освоєння і перетворення соціальної дійсності, спрямованого на розвиток добробуту суспільства та держави. Оскільки факт існування цілої номенклатури аграрних професій, а також відповідній їм діяльності не викликає сумніву і підтверджується науковими даними, то й реальність соціальної зрілості особистості фахівця-аграрія, як особливого феномену слід визнати як обґрунтований факт.

Тому, одним із ключових завдань дослідження є визначення структури соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів.

Розглянувши основні підходи дослідників до структури соціальної зрілості особистості, слід відмітити багатогранність теорій, концепцій, поглядів, яка пояснюється: складністю об'єкта вивчення; рівнем і конкретними умовами розвитку психології, впливом інших наук, вимогами практики.

Теоретичною основою таких досліджень виступають такі положення: філософії неперервної освіти (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень та ін.); провідних концепцій про природу та структуру особистості (Б. Ананьєв, І. Бех, Г. Костюк та ін.); теоретичні та практичні надбання психології і педагогіки (Ф. Василюк, М. Левітов, В. Маришук та ін.); теорії професійного становлення особистості (А. Біляєва, Р. Гуревич, О. Дубасенюк та ін.);

професійної педагогіки щодо сутності та природи соціальної зрілості особистості професіонала (Ю Бардін, М. Лебедик, В. Радул та ін.); психології соціальної зумовленості розвитку особистості, її зв'язків з колективом (Л. Буєва, В. Бурняк, О. Бодальов та ін.); соціально-психологічні концепції особистості (Б. Ананьєва, Б. Паригін, Л. Сохань та ін.).

Проведений аналіз наукових джерел з соціальної психології, психології особистості, педагогіки, соціології, системології, філософії носіїв та інших дозволив умовно виділити такі основні складові компоненти соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ: когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий, особистісний, комунікативний, психомоторно-регулятивний, культурологічний, інформаційний, громадянський.

Розглянемо їх докладніше.

У психічному розвитку людини, як і у духовному розвитку людства, міцно пов'язані дві тенденції: переведення усіх образів будь-якої модальності на зорові схеми (тенденція візуалізації чуттєвого досвіду) та розвиток позначальної (сигніфікативної) функції мовлення за допомогою абстрагуючої й узагальнюючої роботи думки, яка акумулюється в мисленні людини, наголошує А. Пасніченко [1, с. 25].

Мислення, зазначає вона, це процес пізнання тих властивостей предметів, які приховані від «безпосереднього» їх пізнання за допомогою органів чуття, проте відкриті для пізнання суб'єктом через включення їх у відношення з іншими предметами [1, с. 26]. Мислення, поряд з відчуттям та сприйманням, пам'яттю, уявою складають пізнавальну сферу особистості.

Тому виникає необхідність виділити в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ пізнавального (когнітивного) компоненту, який передбачає наявність відповідних змістових категорій починаючи від запам'ятовування і відтворення інформації, яка стосується соціуму та соціальних відносин, явищ або процесів, починаючи від міжособистісних і закінчуючи міжнародними відносинами (вживання відповідної термінології, знання конкретних фактів, методів та процедур, основних понять, знання соціальних норм, правил, принципів; здатність розуміти значення інформаційного матеріалу, який особистість отримує в процесі включення в систему соціальних відносин є перетворення (трансляція) матеріалу із однієї форми вираження в іншу, інтерпретація (пояснення) чи передбачення про подальший перебіг соціальних подій, явищ (прогнозування наслідків, результатів); уміння аналізувати соціальні явища або процеси; виражається в умінні виділяти приховане, передбачувати перебіг подій, виявляти помилки і упущення, знаходити відмінності між фактами і наслідками, оцінювати значення результатів діяльності; уміння комбінувати елементи різних соціальних явищ та процесів, одержуючи цілісне уявлення; уміння оцінювати значення того чи іншого соціального явища чи процесу для себе, для інших людей і для суспільства в цілому; умінням оцінити логіку

обґрунтування тієї чи іншої соціальної проблеми, явища, факту, дій, які виникають в процесі взаємодії особистості і соціуму; уміння оцінити продукти соціальної діяльності, вчинків, поведінкових норм; уміння використовувати знання в конкретних соціальних умовах і ситуаціях, включаючи уміння застосовувати соціальні правила, закони, принципи та теорії, демонструючи їх застосування.

Людська психіка, зауважує М. Варій, її свідомий рівень розвивається й виявляється в діяльності. У ній ніби «зливається» людська індивідуальність, її сутність і об'єктивний світ. Дієвість механізму такої взаємодії розкривається у виявленні функціонального призначення кожного структурного елемента діяльності, що у сукупності характеризують діяльність як систему [2, с. 10].

Крім того, діяльність має формуючий характер і безпосередньо впливає на розвиток особистості. «Індивідуальна діяльність є складовою частиною діяльності суспільства, поза суспільними відносинами індивідуальна діяльність не може існувати. Суспільні відносини не є чимось зовнішнім відносно індивіда та його діяльності. Вона є однією з головних форм реалізації суспільних відносин. У діяльності індивід виступає як суспільна істота» – наголошує науковець [2, с. 13].

Соціальну діяльність можна визначити як цілеспрямовані дії, підкреслює А. Герасимчук, що базуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також існуючих в суспільстві соціальних норм [3, с. 45].

Сукупність вчинків та інших соціальних дій особистості, які мають мотиви, реакцію на її соціальний статус, складають поведінку людини, зауважує науковець [3, с. 46].

Зважаючи на це одним з компонентів соціальної зрілості студентів ВАНЗ виділяємо діяльнісно-поведінковий компонент соціальної зрілості.

«Визначальною основою соціальної діяльності і соціальної поведінки особистості виступають об'єктивні умови її життєдіяльності, які породжують певні потреби і інтереси. Сама по собі потреба не породжує свідомої діяльності. Для виникнення цілеспрямованої діяльності необхідне співвіднесення потреби з предметом, за допомогою якого можна задовольнити цю потребу. Усвідомлена потреба стає мотивом поведінки» – підкреслює Р. Павелкін [4, с. 346].

Кожний індивід засвоює минулий досвід поколінь в узагальненій, концентрованій і заломленій крізь призму інтересів сучасного покоління. У зв'язку з цим, у визначенні критерію соціальної зрілості особистості повинні враховуватися її інтереси, головним чином у плані співвідношення інтересів особистості з інтересами суспільства.

Не визначивши суспільні цілі, не можна навіть поставити проблему необхідних властивостей людської особистості. Тому компоненти і критерії соціальної зрілості студентів ВАНЗ – це ті вимоги до них, які

впливають не тільки зі стану сьогоднішнього дня, але й завтрашнього. Тобто, критерії соціальної зрілості студентів повинні розроблятися, спираючись на модель соціально-історичного типу особистості та її ідеалу. «Соціальний тип особистості – це результат динамічної адаптації людської природи до суспільного устрою» [5, с. 23]. Якщо розглядати соціальний тип особистості з точки зору його функції в суспільному процесі, то ця функція полягає, перш за все (як і у випадку цієї функції для індивіда), в тім, що пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває у себе ті риси характеру, які спонукають її діяти саме так, як вона змушена діяти. Все це дає підстави виділити в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ мотиваційного компоненту.

Тип особистості визначає не тільки думки і почуття людини, але й її дії. Поведінка значною мірою визначається структурою особистості, що характеризує її соціальний тип. Якщо структура особистості більшості людей в даному суспільстві пристосована до об'єктивних задач, які індивід повинен виконувати в цьому суспільстві, то психологічна енергія перетворюється у виробничу силу, яка необхідна для функціонування цього суспільства.

Сучасна промислова система взагалі, і агропромисловий комплекс, зокрема, вимагає, щоб основна частина енергії була спрямована на трудову діяльність, мета якої створення матеріальних цінностей. Якби люди працювали тільки під тиском зовнішньої необхідності, то виникав би розрив між тим, що їм хочеться, і тим, що вони повинні робити. Це знижувало б виробництво праці. Але динамічна адаптація особистості до соціальних вимог приводить до того, що енергія людини набуває форм, які спонукають її діяти у відповідності зі специфічними вимогами економіки. Іншими словами, замість підкорення відкритій владі людина створила в собі внутрішню владу – саморегуляцію, – яка управляє нею так ефективно, як ніколи не змогла б жодна зовнішня влада. Соціальний характер інтеріоризує зовнішню необхідність, і тим самим мобілізує людську енергію на виконання задач соціально-економічної системи. Отже, для людини суб'єктивна функція її соціального характеру полягає в тім, щоб спрямувати її дії у відповідності з її практичними потребами і давати психологічне задоволення від її діяльності. Зважаючи на це в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ виділяємо психомоторно-регулятивний компонент соціальної зрілості.

Соціально-історичний тип особистості визначається здебільшого поняттям «соціальний характер» (Е. Фромм, О. Лазурський, Б. Братусь). «Соціальний характер», за Е. Фроммом, – це та сукупність рис характеру, яка є у більшості членів однієї соціальної групи і виникла в результаті загальних для них переживань і загального способу життя. Соціальний тип особистості виконує функцію «зразка», «норми» поведінки, а також

«матриці», на основі якої формуються індивідуальні риси особистості певної соціально-історичної епохи. Модель соціального типу особистості є засобом визначення рівня соціалізованості людини, а також критерієм соціальної зрілості. Тому важливо в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ виокремити – особистісний компонент [5, с. 43].

Існує певна низка протиріч, між потенційною безкінечністю людини і її актуальною обмеженістю, які особистість покликана розв'язувати у нових соціально-культурних умовах. Соціальна функція культури у кожній конкретній відрізок історичного часу полягає у тому, щоб привести індивідуальне буття людини у відповідність із суспільним буттям, узгодити, поєднати між собою особисте і суспільне, індивідуальне і загальне [6]. Тобто головна соціальна функція культури полягає в такому розвитку людської індивідуальності, яка відповідає масштабам і результатам досягнутого в даний момент суспільного розвитку. Чим ширшими є зв'язки людини з оточуючим світом, іншими людьми, тим більшими можливостями вона користується у розвитку своєї особистості, тим більш універсальною постає форма її культурного життя. Адже культура є головним показником не якогось особливого, а саме суспільного розвитку людини.

Таким чином, особистість є завжди своєрідним зв'язком унікальності і універсальності. У ній передбачають одне одного і протидіють різні «Я», що рухаються в сторону унікальності, неповторності, самостійності окремого «Я» і у бік його універсальності, зверненості до безкінечного світу. Освоюючи свою родову сутність у формах культури, індивід стає культурно-історичним суб'єктом, що робить історичне минуле його власним минулим, а майбутнє, його майбутнім, за яке несе відповідальність. І цією подвійною залежністю визначається його діяльність у теперішньому [6]. Спираючись на це виділяємо – культурологічний компонент соціальної зрілості.

Для того, щоб людина здійснила конкретні дії, вона повинна усвідомити потреби та інтереси, зробивши їх внутрішніми мотивами. Мотиви, потреби, інтереси особистості тісно пов'язані з цінностями. Цінності, в свою чергу, визначають ціннісні орієнтації особистості.

Діяльність людини спирається на ціннісні орієнтації – це вибіркове ставлення до сукупності соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації особистості, тобто засвоєння соціальних, моральних, естетичних та інших ідеалів і нормативних вимог, і виступаючи соціальними установками особистості, регулюють її діяльність, пише А. Гарасимчук [3].

Крім того, рівень розвиток особистості залежить від рівня розвитку, її емоційно-почуттєвої сфери, яку на основі праць І. Беха, Б. Додонова, О. Кононко, В. Семиченко, Т. Гуковської та інших, визначаємо як інтегративну сукупність емоцій та почуттів як особливих психічних

процесів, станів та стійких емоційних відношень у навчальній, громадській та приватній сфері життєдіяльності особистості, пов'язаних з їх потребами і мотивами та відображенням емоційної сторони духовного світу особистості.

Тому, вважаємо за потрібне в структурі соціальної зрілості виокремити емоційно-ціннісний компонент, який відповідає за формування, насамперед, емоційно-особистісного ставлення до соціальних явищ і процесів, починаючи від чуттєвого сприйняття, емоційного відгуку, а також засвоєння, осмислення, поєднання різних цінностей суспільства, розв'язання можливих суперечностей між ними, поширення ціннісних орієнтації чи їхніх компонентів на діяльність; за усвідомлення важливості моральних та дотримання етичних норм у процесі соціальної взаємодії, сприйняття продуктів культури, свідомого ставлення до себе, до інших і соціуму взагалі.

Свідоме ставлення майбутнього аграрія до самореалізації в суспільстві та їх ролі у розв'язанні актуальних проблем професійної діяльності повинне стати стрижнем, навколо якого конструюються основні якості студента-аграрія як професіонала, оскільки від того, чим мотивує студент свою соціальну діяльність, залежать характер його участі в соціальних процесах, досягнуті результати у професійній самореалізації.

Мотиваційна готовність, сприйнятливість до професійної діяльності і особистісної самореалізації в суспільстві багато в чому залежить від рівня інтеграції студентів в складні соціальні відносини. Оскільки лише адекватна цілям мотивація забезпечує ефективну діяльність і саморозкриття особистості.

О. Леонтьєв визначає особистість як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності; системну якість індивіда, яка формується у спільній діяльності та спілкуванні [7, с. 187]. Можливість реалізації зазначеної потреби, ступінь вираженості і усвідомленості якої індивідуально варіативна, за наявності відповідних здібностей створює група вищого рівня розвитку – колектив [8, с. 15], де персоналізації кожного – умова персоналізації всіх.

Відповідно, реалізація особистісного потенціалу відбувається тільки за умови включення людини в соціальні групи і здійснення соціальних контактів та соціальної взаємодії, рівень ефективності яких стає можливим за наявності комунікативний умінь та навичок. Саме тому виділяємо у структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ комунікативний компонент.

В сучасному світі в продовж життєдіяльності одного покоління змінюється не одна, а декілька базових технологій, які все більше інформатизуються та інтелектуалізуються, що призводить до зростання ролі інтелекту особистості, колективу, суспільства в цілому, до розширення спектру задач та проблем, які розв'язуються за допомогою останнього, до необхідності створення нових інтелектуальних ресурсів.

Соціальна структура сучасного українського суспільства детермінована процесами створення і поширення інформації, трансформацією технологічної,

соціальної, інформаційної сфер. Відбулася справжня революція в людському спілкуванні, сформувалося інформаційне середовище, яке перетворилося на самостійну галузь життя зі своїми інститутами, нормами, зв'язками тощо. Сучасні інформаційні технології вийшли за межі організації комунікативного акту і претендують на роль основного інструменту соціокультурного впливу.

Провідним фактором, який сприяє успіху в освіті, науці, бізнесі та інших сферах людської життєдіяльності стає вміння швидко отримувати інформацію, аналізувати, оцінювати її значення та потенційну користь, а також грамотно використовувати її у власних цілях. Оволодіння даними навичками студентами є визначальним показником продуктивності [9, с. 8].

Процес інформатизації суспільства не може не супроводжуватися затвердженням нової системи цінностей, нових принципів ділової культури. Очевидно, що характерними цінностями інформаційного суспільства є інформація, знання, та час як ресурс, включений у процес їх отримання та створення (Д. Белл, Б. Брейтштейн, А. Етціоні, Й. Маруда, Ф. Факуяма).

Суспільним ідеалом визнається особистість, що вміє самостійно управляти інформаційними потоками у мінливому середовищі, здобувати та структурувати інформацію, перетворювати, надавати їй відповідну форму тощо [10]. Тому вважаємо за необхідне в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ виділити інформаційний компонент.

В сучасних умовах зростання утисків прав та свобод особистості особливого значення набуває потреба у пошуку різнопланових способів побудови підґрунтя громадянської свідомості українців як внутрішньо вільних, відповідальних, діяльних особистостей, здатних брати активну участь у вирішенні соціальних проблем на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків і, окрім цього, здатних досягнути успіху в житті, самореалізуватися [11, с. 28].

Поняття громадянськості, на думку науковців, як інтегративна якість особистості включає в себе внутрішню свободу і повагу до державної влади, почуття власної гідності і дисциплінованість, прояв патріотичних почуттів і культури міжнародного спілкування, терпимості по відношенню до представників інших культур та національностей, потреби в діяльності на благо суспільства, патріотизм («Любов до Землі», до Батьківщини (природи та збереження її ресурсів, знання історії, повага до історичного минулого, традицій народу та місцевої громади, турботи про інтереси, історичну долю країни, почуття гордості за великих людей країни, її культуру, досягнення, дбайливе ставлення до природи, народних надбань, знання сучасних важливих подій) [11, с.28].

Без сформованості відповідних якостей, на нашу думку, не можна говорити про сформованість соціальної зрілості особистості. Тому в структурі соціальної зрілості студентів ВАНЗ, відокремлюємо її громадянський компонент..

Таким чином, на підставі розкриття теоретичного та практичного наукового досвіду, розв'язуючи завдання цього наукового дослідження, а саме: визначення структури соціальної зрілості особистості, вирішення якого визначає основні напрями обґрунтування моделі соціальної зрілості студентів ВАНЗ, ми аргументували та виділили такі основні складові компоненти соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ: когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий, особистісний, комунікативний, психомоторно-регулятивний, культурологічний, інформаційний, громадянський.

Перспективи подальших розвідок цього питання вбачаємо у визначенні критеріїв, показників та рівнів сформованості соціальної зрілості студентів вищих навчальних аграрних закладів.

1. Пасніченко А. Е. Психологія пізнавальної сфери особистості: відчуття, сприймання, мислення : курс лекцій / А. Е. Пасніченко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Місто, 2013. – 316 с. **2.** Варій М. Й. Психологічна сумісність і самопочуття особистості в колективі [Текст]: Наук.-метод. посібник / М. Й. Варій // Державний ун-т «Львівська політехніка». Відділення військової підготовки. – Львів: 1997. – 250 с. **3.** Герасимчук А. А. Соціологія [Текст] : Курс лекцій / А. А. Герасимчук, О. М. Шиян // Європейський ун-т. – К. : Видавництво Європейського університету, 2001. – 88 с. **4.** Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія / ред.: Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : Волин. обереги, 2009. – 368 с. – Бібліогр.: с. 345–359. **5.** Москаленко В. В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с. **6.** П. Горностай. Фромм Еріх // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С.753. **7.** Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов на/Д. : РГПУ, 1998. – 378 с. **8.** Моргун В. Ф. Проблема періодизації розвитку особистості в психології / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачова. – М., 1981. – 82 с. **9.** Кремень В. Г. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті і формування інформаційного суспільства / В. Г. Кремень // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2006. – № 6. – С. 5–9. **10.** Корнейчук Б. В. Кризис механистической ценности в информационном обществе / Б. В. Корнейчуку [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://labecon.spbstu.ru/userfiles/krizis_mech.doc. **11.** Шабанов В.П. Упровадження форм і методів громадянської соціалізації студентів коледжу у позанавчальній діяльності / В. П. Шабанов // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2011. – С. 27–31.

Рецензент: д.пед.н., професор Тюріна В. О.